

BARBARA JANUSZ

SPORY O PRZYSZŁY STATUS MORZA KASPIJSKIEGO A PRAWO MORZA

Morze Kaspijskie od dawna nieobecne na arenie stosunków międzynarodowych i wyłączone z wszelkiej światowej rywalizacji mocarstw, wraz z rozpadem Związku Radzieckiego nieoczekiwanie przemieniło się w kolejne ognisko zapalne na obszarze Kaukazu i Azji Centralnej.

W chwili obecnej nie można przewidzieć, jak ostatecznie będzie wyglądał status prawny i reżim Morza Kaspijskiego. Obserwowana dziś tendencja zawierania porozumień dwustronnych została wymuszona potrzebami rozwoju gospodarczego regionu. Nie do przyjęcia dla stron było bezczynne oczekiwanie na osiągnięcie porozumienia wszystkich państw usytuowanych nad Morzem Kaspijskim. Dokonywanie przez państwa wcześniejszych częściowych regulacji sytuacji prawnej basenu nie może utrudniać zawarcia w przyszłości umowy państw nadbrzeżnych dotyczącej statusu prawnego Morza Kaspijskiego. Mając na uwadze szczególny charakter Morza Kaspijskiego, stronom powinna być pozostawiona znaczna swoboda w regulowaniu nowego statusu akwenu. Również wśród przedstawicieli nauki prawa międzynarodowego publicznego nie ma zgody co do przyszłego statusu prawnego Morza Kaspijskiego.

Morze Kaspijskie od dawna nieobecne na arenie stosunków międzynarodowych i wyłączone od wszelkiej rywalizacji światowych mocarstw, wraz z rozpadem Związku Radzieckiego nieoczekiwanie przemieniło się w kolejne ognisko zapalne na obszarze Kaukazu i Azji Centralnej. Już od ponad dziesięciu lat między istniejącymi wcześniej jak i powstałymi później nad jego brzegami państwami trwa nie dający się zażegnać spór o prawny charakter zbiornika, a co za tym idzie o zakres suwerenności, a także prawa i obowiązki państw w stosunku do zasobów morza. Panującą do końca lat 80. niejasną, lecz z politycznego punktu widzenia stabilną sytuację w basenie zasadniczo skomplikowało pojawienie się wokół Morza Kaspijskiego nowych państw, byłych republik radzieckich. W niewykorzystywanych dotychczas złożach zalegających zbiornik, państwa te dostrzegły bowiem czynnik mogący w znacznej mierze zapewnić im niezawisłość i bezpieczeństwo polityczne, a także element determinujący ich szybki wzrost gospodarczy. W sprzeczności z tą sytuacją stoją interesy Rosji względem tego obszaru. Zasadniczym celem polityki rosyjskiej w tym regionie jest niedopuszczenie do zmiany sytuacji

i przełamania rosyjskiego monopolu na transport surowców energetycznych wydobywanych z morza na rynki zewnętrzne. Dla Rosji utrzymanie tej kontroli jest nie tylko równoznaczne z zachowaniem znacznych wpływów politycznych na Kaukazie, ale wobec pogłębiającego się kryzysu wewnętrznego, w jej sektorze gazowym import kaspijskiego gazu nabiera strategicznego znaczenia w wymiarze całej rosyjskiej gospodarki.

Sprzeczność interesów, jakimi kierują się w swej polityce państwa nadkaspijskie już od ponad dziesięciu lat nie pozwala na osiągnięcie porozumienia w kwestii przyszłego statusu i reżimu prawnego Morza Kaspijskiego. Brak jasności co do sytuacji prawnej basenu uniemożliwia racjonalną gospodarkę jego zasobami i stanowi duże zagrożenie dla unikalnego ekosystemu występującego w obrębie zbiornika. W trakcie prowadzonych dyskusji nad sposobami wyjścia z tej konfliktowej sytuacji, w doktrynie prawa międzynarodowego pojawiło się wiele koncepcji prawnoteoretycznych odnośnie przyszłego statusu prawnego Morza Kaspijskiego, a także jego ewentualnej delimitacji.

Jednym z powodów tego, iż mimo wieloletnich już konsultacji stronom nie udało się wypracować zadowalającego wariantu kompromisu jest fakt, iż wciąż nie został ostatecznie wyjaśniony geograficzny charakter basenu: morze czy jezioro? Albowiem położenie i geograficzny charakter zbiornika mają znaczny wpływ na określenie jego charakteru prawnego. W historii tej problematyki geograficzny punkt widzenia zawsze był podporządkowywany celom geopolitycznym. W zależności od przyjętych kryteriów badania, Morze Kaspijskie może być rozpatrywane jako morze o specyficznym charakterze lub jako unikalne jezioro.

Zwolennicy morskiego charakteru zbiornika powołują się na charakterystyczny dla mórz znaczny rozmiar zajmowanej przez niego przestrzeni, a także unikalność występujących w nim gatunków flory i fauny. Istotnym argumentem jest również wysoki stopień zasolenia tego zbiornika. Wszystko to pozwala Kazachstanowi twierdzić, iż Morze Kaspijskie jest morzem zamkniętym i żądać zastosowania do niego przepisów Konwencji ONZ z 1982 roku o prawie morza. Nie przeszkadza to jednak przyjęciu w drodze umowy i zastosowaniu do niego powszechnych norm prawa i precedensów z praktyki innych państw nadjeziornych¹.

Zwolennicy przyznania Morzu Kaspijskiemu statusu morza często nieślusnie opierają swe żądania m.in. na jakoby nadzwyczaj wysokim zasoleniu tego zbiornika, porównywalnym lub nawet przewyższającym zasolenie wielu mórz. Przykładowo w Zatoce Perskiej i Morzu Czerwonym zasolenie wynosi 40 promili, w Morzu Bałtyckim 10, a w Morzu Martwym aż 280. Średnia wysokość zasolenia w oceanie światowym wynosi 35 promili, a w Morzu

¹ J.G. Barsegow, *Kaspij w międzynarodowym prawie i mirawej polityce*, Moskwa 1998, s. 2.

Kaspijskim jedynie 12,3. Zajmuje ono więc jedynie średnią pozycję między światowymi wodami słodkimi i słonymi².

Dostrzegając specyfikę tego akwenu, inni autorzy również nie zgadzają się na przeprowadzenie podziału Morza Kaspijskiego, zgodnie z zasadami charakterystycznymi dla większości pogranicznych jezior. Proponują raczej wypracowanie dla niego specjalnego reżimu, który pozostawałby w zgodzie z normami międzynarodowego prawa morza zawartymi w Konwencji ONZ z 1982 roku, czy w Konwencjach genewskich o prawa morza z 1958 r.

Niejasną pozycję w odniesieniu do geograficznego charakteru akwenu zajmują Turkmenistan i Iran, które nie opowiadając się za żadną z powyższych koncepcji, żądają jego rozdzielenia na sektory narodowe lub uznania go za „kondominium” nadbrzeżnych państw. Od początku sporów a charakter prawny Morza Kaspijskiego Azerbejdżan opowiadał się za teorią jeziora pogranicznego w odniesieniu do tego zbiornika. Wychodząc z takiego założenia, Azerbejdżan żąda podziału akwenu na sektory znajdujące się pod całkowitą suwerennością nadbrzeżnych państw.

Innego zdania są specjaliści Komisji Oceanograficznej UNESCO, którzy na podstawie przeprowadzonych przez siebie badań stwierdzili, iż Morze Kaspijskie powinno być traktowane jako morze, a nie jezioro³.

Rosja od rozpoczęcia dyskusji wokół przyszłego statusu Morza Kaspijskiego niewiele uwagi poświęca w swoich propozycjach kwestii rozróżnienia pomiędzy morskim i jeziornym charakterem akwenu. Prezentowany jest pogląd, że obecnie, do czasu przyjęcia przez wszystkie nadkaspjskie państwa konwencji o nowym statusie prawnym akwenu, można efektywnie i wszechstronnie użytkować bogactwa tego morza podpisując szereg umów regulujących taką działalność. Wypracowanie porozumień nie wymaga ostatecznego rozstrzygnięcia kwestii, czy Morze Kaspijskie ma charakter jeziora czy morza i oznacza wszechstronne uregulowanie reżimu Morza Kaspijskiego.

Niejasność geograficznej sytuacji Morza Kaspijskiego jest istotną przeszkodą dla wypracowania nowego statusu prawnego akwenu. Rozpatrzmy więc kolejno argumenty, które przemawiają za poszczególnymi koncepcjami.

Z prawnego punktu widzenia pogranicznym, międzynarodowym jeziorem jest jezioro okrażone terytorium lądowym kilku krajów. Użytkowanie jego wód regulowane jest międzynarodowymi porozumieniami nadbrzeżnych państw, które wyznaczają linie granic państwowych i określają prawa żeglugi i warunki użytkowania tych wód w innych celach⁴. W odniesieniu do statusu Morza Kaspijskiego takie stanowisko reprezentuje Azerbejdżan.

² www.get-wasser.de/lexikon/kunde/get-wasser/alph-S.html

³ D. Allonsius, *Le regime juridique de la mer Caspienne/ Problemes actuels de droit international public in LGDJ, EJA, Paris 1997, s. 54.*

⁴ P. Pondaven, *Les lacs frontiere, Paris 1972, s. 6, 12.*

Drugim ważnym problemem wpływającym na status prawny morza jest kwestia terytorialnej przynależności przestrzeni wodnej akwenu i jego złóż mineralnych, tj. problem własności. Sedno trwającego już ponad dziesięć lat sporu o nowy status Morza Kaspijskiego tkwi w odpowiedzi na pytanie, które z państw nadbrzeżnych otrzyma największą część jego dna i wody, tj. terytorium, a także zasobów żywych i mineralnych, a tym samym największą część własności. Udzielenie odpowiedzi niesie ze sobą konieczność delimitacji zbiornika między jego państwa nadbrzeżne. Zwolenników ma również teoria, iż Morze Kaspijskie jest jeziorem pogranicznym *sui generis*⁵. Oznacza to, iż posiada ono szczególny status i reżim prawno-międzynarodowy, tak iż można je zaklasyfikować do pogranicznych jezior bezodpływowych.

Zaakceptowanie teorii o Morzu Kaspijskim jako jeziorze pogranicznym wymaga rozpatrzenia kwestii form i metod delimitacji takich zbiorników, a także zwrócenia uwagi na dotychczasową międzynarodową praktykę regulowania sporów związanych z dokonywaniem owych podziałów. Na świecie istnieje ponad sto wewnątrzkontynentalnych zbiorników wodnych, nad których brzegami znajdują się dwa państwa lub więcej. W rozwiązywaniu konfliktów powstających między nimi przeważa koncepcja ich realnego podziału między nadbrzeżne kraje. Dla przykładu można wskazać takie zbiorniki, jak jezioro Genewskie, Nezyderskie, czy też jezioro Czad.

Istnieją również przykłady pogranicznych jezior, których baseny nie zostały podzielone i noszą charakter dobra wspólnego. Chodzi o porozumienie osiągnięte między Niemcami i Austrią odnośnie statusu prawnego Jeziora Bodeńskiego, gdzie od głębokości poniżej 25 metrów obowiązuje zasada kondominium między Niemcami i Austrią⁶. Jednakże zgodnie z porozumieniem stron, wszystkie istotne kwestie związane z tym akwenem regulowane są umowami międzynarodowymi, a w przypadku braku niezbędnych porozumień – w duchu wzajemnej współpracy i dobrosąsiedztwa.

W międzynarodowej praktyce najbardziej rozpowszechnionymi metodami delimitacji pogranicznych jezior są zasady talwegu, linii brzegowej i linii średniej. Linia talwegu zwykle stosowana jest w odniesieniu do pogranicznych rzek⁷. Metoda linii brzegowej była powszechnie stosowana w epoce kolonializmu, a następnie zastępowano ją metodą linii środkowej, jak w przypadku jeziora Mirim, Titikaka, czy Malawi⁸. Dziś ma ona już raczej charakter historyczny. Stosowano ją głównie do zbiorników o małej powierzchni; przebiegała wzdłuż brzegów jeziora lub rzeki. W latach 1828–1940 linia brzegowa stanowiła również granice między Persją i Rosją, przebiegając

⁵H. Uibopuu, *Das Kaspische Meer und das Völkerrecht*, s. 204 i nast.

⁶B. Klimienko, *Mieżdunarodnyje rieki*, Moskwa 1969, s. 14–16.

⁷M. Peric, *The problem of boundaries in Africa*, *Review of International Affairs* 1977, vol. 28, s. 657–658.

⁸L. Komarowski, W. Uljanickij, *Mieżdunarodnoje prawo*, Moskwa 1908, s. 79.

po południowym wybrzeżu Morza Kaspijskiego, które zgodnie z Traktatem turkmańskim z 1828 roku znalazło się w całości we władaniu Rosji. Dopiero umową z 1940 roku granica została przesunięta w głąb morza. Utworzono wówczas 10-milową strefę przybrzeżną. Nieoficjalnie już w 1935 r. ZSRR zgodził się odstąpić Iranowi południową część morza, w zamian za zgodę na ustanowienie umownej granicy wzdłuż Astary – Gasankuli. Linia tej granicy istnieje do tej pory pomiędzy postradzieckimi republikami i Iranem.

W praktyce międzynarodowej zarówno dla delimitacji pogranicznych jezior jak i morskich przestrzeni stosowana jest najczęściej metoda linii środkowej (mediany), nazywanej również linią równej odległości. Dla delimitacji jeziora czy morza oznacza to, że jeśli wybrzeża dwóch państw leżą naprzeciwko siebie lub ze sobą graniczą, to żadnemu z nich nie wolno rozszerzać zasięgu działania swych praw poza tę linię, chyba że strony ustaliły inaczej. Linię środkową przeprowadza się w sposób następujący: każdy jej punkt powinien być jednakowo oddalony od najbliższych linii punktów podstawowych, od których odmierza się szerokość sektora lub strefy morskiej. Z geometrycznego punktu widzenia, różnica między linią środkową i linią jednakowej odległości polega na tym, że linia środkowa przebiega mniej więcej przez środek rozgraniczanej przestrzeni akwenu a linia jednakowej odległości – ekwidystansu (nazywa się ją czasem linią boczną) jest linią poprowadzoną prostopadle do brzegu odpowiedniego państwa⁹. Linia środkowa dzieli dany obszar na równe rejony, które stanowią naturalne przedłużenie terytoriów każdego z nadbrzeżnych państw, a boczna linia jednakowej odległości stanowi swego rodzaju precedens w prawie międzynarodowym, ponieważ przekazuje jednemu z państw część terytorium należącego do drugiego z nich. Także wielu zachodnich autorów wyraża przekonanie, iż metoda linii środkowej jest w wypadku dzielenia pogranicznych jezior najbardziej odpowiednia¹⁰.

W międzynarodowej praktyce stosowania linii środkowej dla delimitacji wyróżnić można dwie podstawowe jej formy: geograficzną linię średnią i przybliżoną (umowną) średnią linię. Znane są również przykłady granic astronomicznych, linii prostej, granicy historycznej, granicy modyfikowanej¹¹. Metoda geograficznej linii środkowej zastosowana została do delimitacji jeziora Tanganika, Malawi, Lugano, Konstans i Morza Martwego. Linia ta jako jedyna nadaje się do zastosowania do jezior z niejednorodną linią brzegową; położona jest ona w równych odległościach od najbliższych punktów na przeciwległym brzegu.

⁹J. Starke, *An introduction to international law*, Londyn 1972, s. 207.

¹⁰S. Emanuelli, *Boundary and resource issues: Modes de reglement des differends entre le Canada et les Etats – Unis en matiere de frontieres et de ressources maritimes*, Canada – United States Law Journal International, 1977, vol. 7, nr 2, s. 325–326.

¹¹M. Laroque, *Les problemes actuels de la frontiere franco – suisse*, Memoire, Institut d' Etudes Politiques de Paris 1969, s. 18–25.

W praktyce najbardziej rozpowszechnionymi są umowne linie środkowe. Oznaczają one, iż przy wystąpieniu utrudnień w sprecyzowaniu przebiegu linii środkowej, np. o charakterze geograficznym (wyspy, półwyspy, kanały żeglowne), państwa nadbrzeżne powinny podjąć decyzję kompromisową. Za przykład może posłużyć delimitacja dokonana na jeziorze Genewskim w 1953 r. Średnią linię wyznaczono tu przez połączenie centralnych punktów, okręgów wpisanych pomiędzy wybrzeża Francji i Szwajcarii. Taką linię nazywa się czasem również granicą teoretyczną¹². Metoda ta znalazła zastosowanie m.in. w odniesieniu do jezior: Alberta (Uganda, Zair)¹³, Mirim (Brazylia, Urugwaj)¹⁴, Wielkich Jezior (Huron, Górne, Michigan, Erie, Ontario)¹⁵.

Model granicy astronomicznej charakterystyczny jest dla afrykańskiego jeziora Wiktorja. Granice między Tanzanią, Ugandą i Kenią wyznaczono umową z 1890 roku na paraleli 1° szerokości południowej, przy użyciu reguł rządzących astronomią¹⁶. Częściowo zasadę tę zastosowano również w odniesieniu do jeziora Czad (Nigeria, Czad, Niger)¹⁷, Presja (Albania, Macedonia, Grecja)¹⁸, Tanganika (Tanzania, Burundi, Zambia, Demokratyczna Republika Konga)¹⁹.

Najprostszym sposobem wyznaczenia granicy jest tzw. linia prosta. Łączy się ona na nieznacznych odległościach z odpowiednimi punktami granicy lądowej. Metoda ta została zastosowana m.in. na albańsko-macedońskich jeziorach: Ohrydzkim, Dojran (Macedonia, Grecja), jeziorze Hanka (Rosja, Chiny).

Metodę granicy historycznej zastosowano w odniesieniu do jeziora Nezyderskiego (Węgry, Austria)²⁰. Jej przebieg został oznaczony z uwzględnieniem istniejących na nim tradycji historycznych.

Modyfikowana linia środkowa po raz pierwszy została zapisana w umowie rosyjsko-kazachstanskiej z 1998 r. dotyczącej podziału północnej części Morza

¹² A. Maceven, *International Boundaries of East Africa*, London 1971, s. 98-103.

¹³ *Ibidem*.

¹⁴ S. Esterhay, *Restoring the water quality of the Great Lakes: the joint commitment of Canada and United States*, Canada – United States Law Journal, Cleveland, London, Ontario 1981, nr 4, s. 208-231.

¹⁵ C. Okidi, *Legal and policy regime of Lake Victoria and Nile Basins*, International Journal of Law Libraries, München 1980, vol. 20, nr 3 s. 395-413.

¹⁶ M. Peric, *The problem of boundaries in Africa*, Review of International Affairs 1977, Vol. 28, s. 658.

¹⁷ P. Pondaven, *Les lacs frontiere*, Paris 1972, s. 23, 77, 96, 98.

¹⁸ A. Maceven, *International Boundaries of East Africa*, London, 1971, s. 100-101.

¹⁹ P. Pondaven, *op. cit.*, s. 23, 77, 96, 98.

²⁰ W.F. Grunin, *Prawowej status Kaspijskomo moria i problemy obespieczenia nacionalnych intieriesow Rosijskoj Federacji w prikaspijskom regionie*, www.e-journal.ru/p_bzarub-st6-13.html

Kaspijskiego²¹. Jest to wariant przewidujący uwzględnienie obszarów nie znajdujących się w równej odległości od wybrzeży państw. Linie graniczną wyznacza się z uwzględnieniem wysp, struktur geologicznych, a także innych szczególnych okoliczności i kosztów poniesionych na prace geologiczne.

Analiza przebiegu konsultacji i porozumień podpisanych przez nadbrzeżne państwa, dotyczących delimitacji Morza Kaspijskiego, zdaje się świadczyć o tym, iż wybór padł na sektoralną delimitację zbiornika, przy zastosowaniu metody linii środkowej²².

W protokole przyjętym w Baku 27 marca 1998 r. na zakończenie rosyjsko-azerbejdżańskich konsultacji na temat statusu prawnego Morza Kaspijskiego, strony uzgodniły, iż *podział Morza Kaspijskiego na sektory/strefy nastąpi na podstawie zasady punktów znajdujących się w jednakowej odległości (linii środkowej)*²³. Na zakończenie spotkania prezydentów Turkmenistanu i Iranu, 8 lipca 1998 r. wydano oświadczenie, iż *w przypadku sektorowego dzielenia morza między państwami nadbrzeżnymi jego podstawą stanie się zasada równości i sprawiedliwego użytkowania złóż Morza Kaspijskiego*.

Kolejny przykład zasady delimitacji Morza Kaspijskiego przy użyciu metody linii środkowej znajduje się w kazachstańsko-rosyjskiej umowie z 6 lipca 1998 r. o podziale północnej części akwenu, a także w dwustronnym porozumieniu o rozdzieleniu granicznych obszarów Morza Kaspijskiego, podpisanym w Moskwie przez prezydentów Azerbejdżanu i Rosji²⁴ 23 września 2002 r. W dokumencie podkreślono, iż dno akwenu i obszary znajdujące się pod nim będą rozdzielone przy pomocy metody linii środkowej (mediany), przeprowadzonej wzdłuż punktów położonych w równej odległości i modyfikowanej według porozumienia stron, a także z uwzględnieniem powszechnie przyjętych zasad prawa międzynarodowego i praktyki stosowanej na Morzu Kaspijskim. W dokumencie zawarto dokładne dane dotyczące przeprowadzenia linii rozgraniczającej. Zagwarantowano również, iż państwa – strony urzeczywistniają swe suwerenne prawa w odniesieniu do zasobów mineralnych i innej, zgodnej z prawem, działalności gospodarczo-ekonomicznej. Pozyskiwanie złóż ma odbywać się zgodnie z istniejącą praktyką międzynarodową. Umowa rosyjsko-azerbejdżańska jest w dużym stopniu powtórzeniem zawartego wcześniej porozumienia Rosji i Kazachstanu. Cechą odróżniającą oba dokumenty jest fakt, iż umowa z Azerbejdżanem nie przewiduje żadnych przepisów w zakresie statusu prawnego wód.

²¹ R. Mamiedow, *Międzynarodno – prawowa delimitacja Kaspijskiego moria*, Prawo i polityka, 2001, nr 4, s. 78–89, nr 5 s. 86–97.

²² Protokół azerbejdżańsko – rosyjskich konsultacji po waprosam prawowemu statusa Kaspijskiego moria z 27.03.1998, Archiw MID Azerbejdżańskiej Republiki.

²³ Sawmiestnoje zajawlenie Prezidenta Turkmenistana S.A. Nijazowa i prezidenta Islamskoj Respubliki Iran Sajedie Machamad Hatami ot 8.06.1998, Archiw MID Azerbejdżańskiej Republiki.

²⁴ A.A. Kolodkin, *O prawom reżimie Kaspia, Nieft, Prawo i Gaz*, 2002, nr 2 (44).

Geograficzne i geologiczne zróżnicowanie poszczególnych fragmentów dna Morza Kaspijskiego pozwala przypuszczać, że w wypadku jego delimitacji zastosowane zostaną różne typy linii środkowej, np.: geograficzna (Rosja-Azerbejdżan), umowna (Turkmenistan-Azerbejdżan), astronomiczna (Turkmenistan-Iran). Niektórzy twierdzą, że posiadanie przez zbiornik statusu pogranicznego jeziora nie przesądza o jego podziale na sektory²⁵. Przykładem może być jezioro Titikaka, które na podstawie umowy między Peru i Boliwią z 1997 roku, znajduje się we wspólnym posiadaniu i użytkowaniu państw nadbrzeżnych. Również jezioro Czad mocą umowy Kamerunu, Nigerii i Czadu znajduje się we wspólnym użytkowaniu i na całym jego obszarze zagwarantowana jest swoboda działalności. Na tej podstawie można stwierdzić, iż fakt przyznania Morzu Kaspijskiemu statusu jeziora nie niesie ze sobą konieczności jego podziału na racjonalne sektory, w których obowiązuje jurysdykcja państwa nadbrzeżnego. Przeważającą międzynarodową praktyką w odniesieniu do jezior granicznych jest bowiem ich wspólne użytkowanie przez nadbrzeżne kraje.

Teorią całkowicie sprzeczną z prowadzonymi do tej pory rozważaniami jest koncepcja Morza Kaspijskiego jako „morza” w znaczeniu prawnym. Jest to jeden z wariantów nowego statusu prawnego Morza Kaspijskiego, zaprezentowanych w trakcie konsultacji przez Kazachstan, który przewidywał rozpatrywanie akwenu jako morza zamkniętego w znaczeniu przyjętym w Konwencji ONZ o prawie morza z 1982 r. Koncepcja ta przedłożona została uczestnikom konferencji nadkaspjskich państw, zwołanej w październiku 1994 r. w Moskwie²⁶. Nie uzyskała ona jednak nawet ich wstępnej akceptacji i nie została włączona do programu obrad.

Kazachstan przyznając, iż status prawny Morza Kaspijskiego został ustalony w radziecko-irańskich umowach z 1921 i 1940 r., twierdził jednocześnie, że zawarty w nich zakres regulacji jest niepełny i nie daje się pogodzić ze zmianą, jaka nastąpiła w politycznej sytuacji regionu. Dlatego też umowy te nie mogą dalej służyć za podstawę prawną dla ostatecznej regulacji stosunków prawnych między państwami nadkaspjskimi.

Powyższe stanowisko znalazło wyraz w liście ministra spraw zagranicznych Kazachstanu do Generalnego Sekretarza ONZ z 25 września 1997 r.²⁷ Uzasadniono je faktem, iż strony umów, przyjmowanych za podstawę prawną statusu Morza Kaspijskiego, nie są już podmiotami prawa międzynarodowego, a także, iż ani w chwili podpisywania ani w czasie obowiązywania tych porozumień nie doszło do wyznaczenia granic między republikami związkowymi, które po rozpadzie ZSRR przekształciły się w niezależne państwa: Azerbejdżan,

²⁵S. Vinogradov, P. Wouters, *The Caspian Sea: Quest of the New Legal Regime*, Leiden Journal of International Law, 1996, vol. 9, s. 92–93.

²⁶Pismo stałego przedstawiciela Kazachstanu przy ONZ z 1.10 1997 r. do Sekretarza Generalnego, dok. ONZ a/52/424 z 3.10.1997.

²⁷H. Uibopuu, *Das Kaspische Meer*, s. 204 i nast.; F. Müller, *Die Region des Kaspischen Meeres – Energireichtum und Geopolitik*, Osteuropa – Wirtschaft 1996, nr 3, s. 273.

Kazachstan i Turkmenistan. Istniejące umowy regulują jedynie kwestię żeglugi i rybołówstwa, nie zawierają żadnych przepisów odnośnie rozwiązania problemu podziału szelfu kontynentalnego i ustanowienia wyłącznej strefy ekonomicznej.

Biorąc pod uwagę te argumenty, Kazachstan zajmował stanowisko, w którym wyraził konieczność zawarcia przez wszystkie zainteresowane strony nowej umowy, regulującej status prawny Morza Kaspijskiego. Podstawą jej postanowień powinny stać się przepisy Konwencji ONZ o prawie morza z 1982 r., z modyfikacjami wynikającymi z konieczności uwzględnienia specyfiki tego zbiornika²⁸. W projekcie konwencji zaprezentowanym we wrześniu 1994 r., Kazachstan zaproponował utworzenie narodowych sektorów złożonych z morza terytorialnego, o szerokości 12 mil morskich i 200-milowej wyłącznej strefy ekonomicznej dla każdego z nadkaspjskich państw. W ostatniej z wymienionych, strony miały zagwarantowane prawo do własnego ustawodawstwa w celu regulacji zasad eksploatacji i użytkowania złóż Morza Kaspijskiego. Ponieważ szerokość basenu wynosi zaledwie 150 mil (277,8 km), przy wyznaczaniu granic między sektorami proponuje się zastosowanie linii równego odstępu od brzegów zbiornika. Konwencja ONZ z 1982 roku uwzględnia dodatkowo pojęcia morskich wód wewnętrznych, morskiej strefy przyległej, czego nie przewiduje wariant kazachski, który jednak wyraźnie odsyła do przepisów Konwencji o prawie morza.

Konwencja ONZ z 1982 roku mająca służyć za wzorzec w regulacjach dotyczących morskich wód wewnętrznych, gwarantuje wszystkim statkom swobodę żeglugi na tych wodach. Jednakże projekt przygotowany przez Kazachstan rezerwuje ten przywilej jedynie dla statków pływających pod banderą państw nadbrzeżnych. Oznacza to pozostawienie w mocy postanowień umów z lat 1921–1940, ograniczających swobodę żeglugi na Morzu Kaspijskim.

Propozycja Kazachstanu wydaje się być bardzo korzystna nawet dla strony rosyjskiej, lecz jedynie przy założeniu, że Morze Kaspijskie ma status jeziora. Jeśli jednak uznać, iż droga wodna Wołga – Achtuba – Kanał Bałtycki łączy Morze Kaspijskie bezpośrednio z Morzem Bałtyckim, dla zachowania zgodności z postanowieniami Konwencji ONZ konieczne będzie uznanie prawa swobody żeglugi również dla statków należących do państw trzecich. Jeśli więc ze względu na istniejące kanałowe połączenia z Morzem Bałtyckim i Morzem Czarnym, Morzu Kaspijskiemu rzeczywiście zostałyby przyznany status morza zamkniętego, to do leżących nad jego brzegami państw, takich jak Azerbejdżan, Kazachstan czy Turkmenistan, należałoby stosować artykuły 69 i 124–132 Konwencji ONZ, które przyznają prawo dostępu do morza otwartego również państwom nie posiadającym bezpośredniego połączenia z nim.

²⁸T. Dehnert, *Das Recht der Binnenstaaten auf Zugang zum Meer unter besonderer Berücksichtigung der 3. Seerechtskonferenz der Vereinten Nationen*, Frankfurt, Bern, New York, Paris 1988, s. 140 i nast.

Konwencja gwarantuje wprawdzie państwom śródlądowym prawo dostępu do morza otwartego, jednak jej postanowienia wiążą tylko te kraje, które zobowiązały się do jej przestrzegania. Rosja podpisała konwencję w grudniu 1982 r. i ratyfikowała ją w 1997 r., natomiast pozostałe państwa nadkaspijskie dotychczas tego nie uczyniły. Większa część przepisów konwencji nosi dziś charakter norm morskiego prawa zwyczajowego²⁹. Art. 125 ust. 3 konwencji przewiduje, iż kraje tranzytowe mają prawo bronić swych interesów wobec państw śródlądowych, ale także ustanawia ona konieczność zawarcia umowy między zainteresowanymi stronami. Konwencja nie zawiera jednak regulacji wyjaśniających, jak postąpić w wypadku, jeśli do podpisania porozumienia między stronami w ogóle nie dojdzie. Ponieważ art. 125 ust. 2 ma charakter *pactum de contrahendo*, tj. przewiduje zawieranie umów dwustronnych, subregionalnych lub regionalnych, słuszne wydawałoby się w tej sytuacji zobowiązanie Rosji do uznania prawa swobodnego dostępu Azerbejdżanu, Kazachstanu i Turkmenistanu do Morza Bałtyckiego na zasadzie umów.

Przyjmując za uzasadnione ciążące na Federacji Rosyjskiej zobowiązanie podporządkowania się przepisom Konwencji ONZ należy dodać, iż spośród nowo powstałych nadkaspijskich państw Kazachstan posiada znacznie lepszą sytuację prawną niż pozostałe z nich. Na jego terytorium rzeka Achtuba łączy się z Wołgą, a ponieważ nie jest możliwy precyzyjny rozdział zatoki Wołgi – Achtuby między oba kraje, nie można jednoznacznie stwierdzić, wody której rzeki wpadają do Morza Kaspijskiego z terytorium Kazachstanu. Tym samym można wyciągnąć wniosek, iż Wołga i Achtuba wspólnie tworzą jeden system wodny. Przyjęcie takiego założenia spowoduje konieczność przyjęcia koncepcji o umiędzynarodowieniu całego biegu rzeki Wołgi, co Kazachstanowi umożliwi zgłaszanie roszczeń o użytkowanie jej wód, aż do jej ujścia do Morza Bałtyckiego. Pozostałe były radzieckie republiki – Azerbejdżan i Turkmenistan, mogą powoływać się jedynie na swoje prawo tranzytu, przysługujące im z tytułu wewnątrzpaństwowego położenia.

Teoria o konieczności umiędzynarodowienia rosyjskich dróg wodnych w przypadku uznania Morza Kaspijskiego za morze zamknięte w rozumieniu Konwencji o prawie morza, znalazła poparcie także wśród niektórych rosyjskich badaczy prawa morza. W rosyjskiej literaturze pojawiła się również ostra krytyka wyżej wymienionego stanowiska, choć oparta była ona bardziej na politycznej niż na prawnej argumentacji³⁰. Jednym z nielicznych argumentów przeciwników teorii internacjonalizacji Wołgi noszących prawny charakter jest fakt, iż rzeka Achtuba odgrywa tylko nieznaczną rolę w stosunku do wielkości całości koryta Wołgi i tym samym nie uzasadnia roszczeń nadkaspijskich krajów o swobodny dostęp do Bałtyku.

²⁹ J. Fedorow, *Kaspijskaja nieft i miezdunarodnaja biezaposnost*, Moskwa 1996, s. 65.

³⁰ J.G. Barsegow, *Kaspij w miezdunarodnom prawie i mirawoj politykie*, Moskwa 1998, s. 6.

Wywołany przez Kazachstan spór dotyczący roszczeń o dostęp nadkaspjskich krajów do otwartego morza, utracił swą aktualność wraz z podpisaniem w 1998 r. umowy między Kazachstanem i Federacją Rosyjską. Strony porozumiały się co do efektywnej współpracy w kwestiach użytkowania rzecznych i innych dróg transportowych (art. 4).

W związku z uprawomocnieniem się wyżej wymienionego porozumienia, również sama koncepcja stosowania dla regulacji Morza Kaspijskiego przepisów Konwencji ONZ z 1982 r. nie znajduje zastosowania, ani swoich zwolenników politycznych.

W dyskusji na temat nowego statusu prawnego Morza Kaspijskiego można napotkać również azerbejdzańskich zwolenników teorii uznania akwenu za morze i stosowaniu do niego norm prawa morza³¹. Ich zdaniem przyjęcie takiej koncepcji nie leży w interesach Rosji, czy innych nadkaspjskich krajów, a jedynie Azerbejdżanu. Twierdzą, iż po zastosowaniu przepisów prawa morza, ok. 90% kaspjskich złóż mineralnych znajdzie się wprawdzie poza sferą oddziaływania suwerenności Azerbejdżanu, jednak nie będą one również należały do żadnego państwa, ani wszystkich wspólnie. Zgodnie z prawem międzynarodowym będą one stanowić wyłączną własność kompanii, która je odkryła i tylko ona może zdecydować o czasie i sposobie wydobycia surowców. Według tej teorii wszystkie ze znanych dziś złóż powinny należeć więc do przedsiębiorstwa, które jako pierwsze rozpoczęło ich eksploatację, a mianowicie kompanii „Kaspmorneftiegaz”. To właśnie ona w okresie istnienia ZSRR prowadziła na Morzu Kaspijskim 90% wszystkich prac geologicznych i w związku z tym jest dziś jedynym ich właścicielem. Kompania ta była częścią radzieckich ministerstw związkowych, jednak „Aznieft” będący jej częścią składową ma prawo do odzyskania w niej swych udziałów.

W chwili obecnej nikt nie może przewidzieć, jak ostatecznie będzie wyglądał status prawny i reżim Morza Kaspijskiego. Obserwowana dziś tendencja zawierania porozumień dwustronnych została moim zdaniem wymuszona potrzebami rozwoju gospodarczego regionu. Nie do przyjęcia dla stron było beczynne oczekiwanie na osiągnięcie porozumienia wszystkich państw usytuowanych nad Morzem Kaspijskim, które w swej polityce kierują się całkowicie odmiennymi, a często nawet sprzecznymi, politycznymi i gospodarczymi interesami.

Dokonywanie przez państwa wcześniejszych, częściowych regulacji sytuacji prawnej basenu nie może utrudniać zawarcia w przyszłości umowy państw nadbrzeżnych w zakresie statusu prawnego Morza Kaspijskiego. Status Morza Kaspijskiego powinien zostać określony zgodną wolą wszystkich stron, ponieważ od przyjętej w nim koncepcji zależy w znacznym stopniu charakter dalszej regulacji sytuacji prawnej zbiornika. Nie wyklucza to koncepcji wcześniejszego zawierania umów między państwami nadbrzeżnymi, także

³¹ *Status Kaspia*, Monitor, 1996, nr 11.

jedynie na dwustronnej podstawie, o ile nie uniemożliwiają one tym samym przyjęcia regulacji całościowej.

Nie wydaje się słuszne etapowe regulowanie całości reżimu prawnego Morza Kaspijskiego. W takim wypadku możliwe byłoby bowiem uniknięcie konieczności ostatecznego sprecyzowania statusu prawnego tego akwenu. Prowadzić to może do obejścia sprzeciwu niektórych z państw nadbrzeżnych na pozostawienie akwenu we wspólnym użytkowaniu wszystkich stron.

Mając na uwadze szczególny charakter Morza Kaspijskiego, ukształtowany długą tradycją prawną, należy sądzić, iż stronom powinna być pozostawiona znaczna swoboda w regulowaniu nowego statusu akwenu, uwzględniająca w równym stopniu interesy wszystkich zainteresowanych, oraz uznane zasady normy prawa międzynarodowego.

Problem wypracowania przez państwa nadbrzeżne nowego statusu i reżimu prawnego Morza Kaspijskiego, dostosowanego do aktualnych standardów prawno-politycznych, jest bardzo złożony. Jak widać z przeprowadzonych rozważań, również wśród przedstawicieli nauki prawa międzynarodowego publicznego nie ma zgodności co do przyszłego statusu prawnego tego akwenu. Ponadto brak porozumienia politycznego w tej kwestii zainteresowanych państw, ze względu na ich konkurencyjne interesy gospodarcze, związane z czerpaniem korzyści ze złóż mineralnych znajdujących się w Morzu Kaspijskim, powoduje dodatkowe spowolnienie prowadzonych konsultacji.

DISPUTES REGARDING THE FUTURE STATUS OF THE CASPIAN SEA AND THE LAW OF THE SEA (Summary)

For many years, the Caspian Sea was absent from the international stage and out of the reach of superpower competition. However, with the disintegration of the Soviet Union this sea has unexpectedly become another hot spot in the Caucasus and Central Asia.

It is impossible to predict what the legal status or the regime of the Caspian Sea will ultimately be. Currently, the tendency for bilateral agreements has been forced by the necessity of regional economical development. It was out of the question for all sides to wait for a global agreement for all Caspian Sea countries. Partial regulations created by previously ruling countries regarding the legal status of this basin cannot hinder future agreements on this issue between countries. Bearing in mind the specific character of the Caspian Sea, all parties should be allowed significant freedom in regulating the new status of this basin. There is disagreement regarding the future legal status of the Caspian Sea among representatives of international public law.